

3. ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЗООЦЕНОЗІВ У ПІСЛЯВАРІЙНИЙ ПЕРІОД

Як свідчить наведений вище опис фауни хребетних тварин, навіть короткочасні спостереження за природою ЗВ можуть викликати у спостерігача переконання про позитивну дію ситуації, що склалася, на біоценози. Детальні дослідження підтверджують цю думку — на території Зони зросла чисельність більшості видів, а також з'явилися нові. Головним чинником, що забезпечив виграш екосистеми, є вторинні екологічні наслідки, викликані відселенням людей та скороченням господарської діяльності. Загальний масштаб виграшу можна оцінити завдяки розрахункам Л. С. Францевича (див. [136]): тільки з території Зони відчуження було евакуйоване 135 тис. мешканців та 35 тис. голів великої рогатої худоби, навантаження яких на природу становило відповідно 3,2 т/км² і 6—7 т/км². Це на два порядки перевищує густоту населення великих ссавців та у 50 разів — мишоподібних гризунів та птахів. Було припинено промислову експлуатацію лісів та рекреаційне навантаження на природні угіддя. Для рудеральних і дикоростучих рослин, так само, як і для диких тварин, склалися виключно сприятливі стартові умови після усунення їх основного конкурента — людини разом з культурними рослинами та свійськими тваринами. Можна описати цю ситуацію як декомпресію екологічних ніш: звільнилося багато ніш, які, згідно з принципом «обов'язкового їх заповнення», зайняли дикі форми.

На думку І. Г. Ємельянова [137], таке якісне та кількісне зменшення антропогенного навантаження мало закономірно призвести до збільшення видового різноманіття. Це впливає з принципу «альтернативного різноманіття»: зменшення його в одному з блоків екосистеми призводить до збільшення в іншому. У нашому випадку відбулося зменшення різноманіття в антропогенному блоці, на зміну якому прийшло закономірне збільшення природного біорізноманіття.

Разом зі збільшенням біорізноманіття відбувалося і скорочення чисельності (і навіть зникнення) синантропних видів, відбувалося внаслідок скорочення тих ресурсів (трофічні, захисні тощо), які надавало їм антропогенне середовище. Велику роль у цьому процесі відіграла пристосованість кожного окремого виду до антропогенного середовища. За цим параметром В. І. Гулай [138] запропонував відносити тварин до чотирьох груп (у порядку зростання пристосованості): антропофоби, синантропи, урбанофіли та антропофіли. Найбільшої обструкції зазнали види, що належать до двох останніх груп, а саме: голуб сизий, ластівка міська, миша хатня, горобець хатній, пацюк. Майже повністю зникли й бездомні свійські собаки та коти.

На мить аварії територія сучасної Зони відчуження мала ознаки досить глибокого антропогенного впливу. Інтенсивна меліорація заболочених земель, промислове лісокористування, великі площі штучних монокультурних лісових насаджень, агропромислове використання відкритих ландшафтів, величезна водойма-охолоджувач зі штучним гідротермічним режимом, велика кількість інших промислових об'єктів, часткова урбанізація і, нарешті, виразне рекреаційне навантаження. За таких умов тваринні ресурси мали збіднений характер. Існуючі об'єкти природно-заповідного фонду не могли відігравати істотної ролі в збереженні фауни. Цьому заважали їх мала площа (як кожного об'єкту ПЗФ окремо, так і загальна), велика роздрібненість та, здебільшого, неззоологічний профіль. Проте у нас немає підстав для твердження, що саме після аварії значно поповнився видовий склад хребетних тварин. По-перше, не було жодного зведення, яке б вичерпно схарактеризувало регіональний видовий склад до 1986 р. По-друге, більшість нинішніх видів є досить пластичними і можуть жити і в умовах антропогенного впливу, в агроценозах, містах і рекреаційних зонах; тим паче, що в цьому регіоні завжди були великі площі лісів, боліт та напівприродних ділянок, де чимало тварин могли б знайти свій притулок. Отже, у самій Зоні було чимало резерватів сьогоднішньої місцевої фауни.

Швидко і помітне зростання чисельності диких тварин відбувалося внаслідок низки сприятливих обставин. Передусім, це наявність великої кормової бази (покинуті зерносховища, поля, сади, лісові посадки) в умовах браку хижаків і майже повного безлюддя території. Іншою причиною швидкого зростання чисельності тварин був їхній природно високий репродуктивний потенціал. Нарешті, Зона відчуження знаходиться поблизу споконвічних резерватів дикої фауни: це лісові та болотяні масиви Прип'ятського Полісся, включаючи білоруські та українські заповідники, та Дніпровсько-Тетерівське заповідно-мисливське господарство на півдні. З цих регіонів могла відбуватися певна міграція тварин

в привабливій угіддя Зони. Аналогічну роль у збагаченні фауни Зони відчуження відіграє і Дніпровська система великих водосховищ, яка впродовж останніх трьох десятиліть «постачає» чимало видів риб та птахів у Прип'ятське пониззя. Крім того, деякі види перелітних птахів і кажанів під час регулярних сезонних міграцій також могли зупинити свій вибір на привабливих умовах Чорнобильської зони.

Стихійний розвиток природних угруповань привів у дію особливі регуляторні механізми, майже відсутні в біоценозах культурних ландшафтів. Йдеться про позитивний вплив різноманіття екологічних умов на різноманіття біологічних форм (біоценотичні принципи Тіннемана і Жаккара). У практиці мисливських господарств та заповідників це досягається комплексом біотехнічних заходів. У природних біоценозах різноманіття умов підтримується завдяки діяльності видів-середовищутворювачів та катастрофічними абіотичними явищами (пожежі, вітровали, повені тощо). Завдяки цьому формуються мозаїчні природні співтовариства. Серед сучасних хребетних тварин ЗВ такими є лісові копитні (лось, олень, сарна), а в минулому до цієї групи належав і зубр. Проте зараз пріоритет у середовищутворювальній діяльності, ймовірно, належить бобру і дикому кабану.

Наприклад, як згадувалося вище, в останнє десятиріччя бобер досить істотно поширився по ЗВ. Після припинення переслідування збоку людини і завдяки заростанню берегів деревно-кущовою рослинністю він освоїв не тільки річки і стариці, а й практично всю меліоративну систему. Середовищутворювальна роль бобра полягає в меліорації місць проживання і формуванні мозаїчного характеру рослинних комплексів [102]. Греблі змінюють гідрологічний режим, річки та струмки перетворюються в каскад ставків. У місцях, де бобри валять дерева, змінюються фітоценози: порушується співвідношення деревних видів та з'являються лучно-узлісні угруповання трав. Така істотна зміна ландшафту приваблює багато видів тварин. Загати використовуються рибами та амфібіями для нересту, системи хаток та нір слугують постійним або тимчасовим сховищем для багатьох видів тварин. Боброві «лісосіки» стають джерелом корму для інших рослиноїдних ссавців.

Ще ширший територіальний прояв мають результати життєдіяльності дикого кабана — найчисленнішої тварини серед усіх копитних ЗВ. Основний вплив цього виду спрямований на ранні стадії рослинної сукцесії, де на кабанячих порях (площею 50—100, а місцями — до 500 м²) значною мірою змінюється склад рослинності та педобіонтів. Вже за 5 років після аварії на дослідних ділянках центральної частини Зони було перерито до 50 і більше відсотків загальної площі [139]. А нині майже не залишилося ділянок, які б свого часу не були перериті кабанями. Особливо це стосується лугових ценозів і соснових лісів. На порях утворюються сприятливі умови для поширення деревних і трав'яних рослин, яким звичайно заважає шар дернини. Діяльність кабана сприяє залісненню відкритих ландшафтів і утворенню більш різноманітніших (мозаїчних) екологічних умов.

Роль інших копитних (лось, сарна, олень) полягає у регуляції щільності та видового складу підросту деревно-чагарникової та іншої рослинності, визначаючи напрямок сукцесії лісових угруповань. Проте в сучасних умовах, коли чисельність копитних, напевно, знаходиться в природній рівновазі з кормовими можливостями угідь і з тиском хижаків, середовищутворювальне значення їх життєдіяльності має обмежений, локальний характер (наприклад, пошкодження лосями молодих соснових посадок у центральній частині Зони).

Ще одна особливість розвитку зооценозів Зони відчуження зумовлена наявністю екотопів, які звичайно не властиві природним екосистемам, а саме екотопів, що створилися на місці занедбаних населених пунктів (як сільського, так і міського типу) та агроландшафту. Упродовж усього часу після аварії в таких природно-територіальних комплексах (ПТК) відбувалося поступове руйнування будівель, конструкцій, комунікацій, і разом з тим — інтенсивна трансформація ґрунтово-рослинних комплексів на колишніх городах, клумбах, у садах і скверах. Такі змінені ПТК стали дуже привабливими для тварин [51, 140]. Тут були і багаті кормові ресурси, і захисні умови, і місця для гнізд і лігв. Нині в населених пунктах (особливо там, де зовсім немає людей) живуть або регулярно перебувають практично всі види хребетних, для яких там взагалі існують відповідні умови. У цьому плані, особливо цікаві міста регіону: Чорнобиль, Прип'ять та Чорнобиль-2. Усі вони мають багатоповерхову забудову, яка руйнується повільніше за одноповерхові дерев'яні будинки. Як і всюди, деградація міського середовища супроводжується втратою видів-синантропів і зростанням частки видів лугового та лісового комплексів. Утім, міський ландшафт порівняно з сільським має додаткові типи біотопів, аналогічні гірським: це підземні комунікації («печери») і саме багатоповерхові будинки («скелі»). Завдяки цьому саме в містах тримаються такі види-троглофіли, як деякі кажани, стрижі, ластівки міські.

Сучасний стан біоценозів ЗВ, а саме наявність великих площ молодих соснових монокультурних насаджень, продовження процесів заліснення ще чималої кількості відкритих ділянок, сукцесії зга-

рищ і місць підтоплення лісів, довготривалі процеси деструкції колишніх промислових і селитебних ПТК тощо, — все це передбачає і подальший поступовий розвиток зооценозів. Проте він буде полягати переважно в територіальному перерозподілі тварин й у змінах співвідношення чисельності видів на окремих ділянках Зони. Значної зміни видового складу і зростання загальних розмірів населення тварин, напевно, не слід очікувати. Фауністичні комплекси вийшли на стадію природних багаторічних коливань і, якщо людина не втручатиметься в перебіг природних процесів, їх розвиток (зокрема, чисельність і територіальний розподіл) залежатиме від поточного стану кормової бази і міжвидових взаємостосунків, тобто від ємності екологічних ніш.

Зміни видового складу всієї фауни хребетних будуть у край обмеженими. Можливі лише поодинокі випадки появи справді нових видів за рахунок нерегулярних зальотів здатних до того птахів або за рахунок природної експансії окремих видів риб та птахів. Як згадувалося вище, найближчим часом можуть повернутися до Зони глушець і білий заєць, які вже є на сусідніх білоруських територіях. З часом можливі заходи і білоруських зубрів. Якщо людина не заважатиме, то зміцниться стан населення ведмедів і остаточно з'ясується його положення в біоценозах ЗВ. Хоча, як на нашу думку, більшість можливих «нових» видів, імовірно, й так постійно або періодично існують у ЗВ, проте наразі невідомі людині за браком відповідних досліджень.

Зникнення окремих видів у принципі теж можливе, проте причиною цього будуть загальні видові або популяційні проблеми, не пов'язані з умовами ЗВ: наприклад, підрив репродуктивного потенціалу в умовах низької чисельності та значної роздрібненості популяції. Щодо деградації комплексу синантропних видів, то, напевно, вона припинилася. Оскільки людина не тільки не збирається повністю залишати ЗВ, а й, навпаки, починає її поступове освоєння, то цей фауністичний комплекс має все підґрунтя для існування на окремих ділянках Зони.

Поки що не зовсім очевидні перспективи збереження деяких адвентивних видів риб, які живуть у водоймі-охолоджувачі ЧАЕС. Припинення роботи електростанції та зміна гідротермічного режиму вже негативно відбилися на чисельності деяких мешканців водойми, які проте ще не випали з іхтіокомплексів. Однак, якщо в майбутньому відбудеться часткове осушення водойми (такі плани розглядаються), це, безперечно, матиме катастрофічні наслідки для інтродукованих видів риб. Певні зміни відбудуться і в наземних навколководних комплексах. Запущені процеси сукцесії на звільненій поверхні дна і зміна гідрологічних та мікрокліматичних умов стимулюють істотний перерозподіл наземних тварин, а повне зникнення загрожуватиме лише тим видам, які за своєю біологією прив'язані до великих водних просторів (баклани, мартини, крячки).